

Jean ELSEN & ses Fils s.a.

Avenue de Tervueren 65, B-1040 Bruxelles

Tél. 00-32-2-734.63.56 Fax 00-32-2-735.77.78

website : www.elsen.eu e-mail : numismatique@elsen.eu

Monnaies - Médailles - Ouvrages de Numismatique
Munten - Penningen - Numismatische Boeken

Münzen - Medaillen - Numismatische Literatur
Coins - Medals - Numismatic Books

Collection J.R. Lasser (New York)

Nood-en belegeringsmunten – Monnaies de siège et de nécessité

Deel II

De buitengewone verzameling van J.R. Lasser omvat een zeer volledige reeks nood – en belegeringsmunten van de Nederlanden maar ook van andere Europese steden. Omwille van de ingewikkelde historische achtergrond ligt een chronologische ordening het meest voor de hand. De opstand tegen Filips II in de Nederlanden, tussen 1572 en 1598, wordt hieronder in grote lijnen geschetst.

De nood- en belegeringsmunten van de Nederlandse opstand tegen Filips II Historisch kader

In de krijgskunst van de 16^e eeuw waren belegeringen veel belangrijker dan veldslagen waarvan de uitslag onzeker was. Een militaire campagne bestond er meestal in een reeks grote en kleine steden al of niet in te nemen. Wanneer stormaanvallen geen succes opleverden werd door uithongering het verzet gebroken. De regelmatige betaling van de soldij aan de troepen speelde in beide kampen een belangrijke rol. De noodzaak de soldij te betalen aan de garnizoenen nadat de aanwezige gelden waren uitgeput dwong de stadsregeringen nood- of belegeringsmunten uit te geven door het in de stad aanwezige goud en zilver, eerst van de stad zelf, van kerken en gilden, daarna eveneens van particulieren, op te vorderen en hiervan geld te laten maken. Gedurende de opstand tegen het Spaanse Bewind werden een behoorlijk aantal belegeringsmunten vervaardigd. Wanneer een muntatelier in de stad gevestigd was, zoals in het belegerde Antwerpen, werden van het ingeleverde metaal normale munten geslagen. In de andere gevallen werd de vervaardiging van de munten aan zilversmeden opgedragen. De meeste waren uit zilveren plaat, soms uit gouden plaat, in vierkanten gesneden, soms in ruitvorm of rond, waarna de stadsnaam, de waarde en één of meerdere kleine merken ingestempeld of ingeklopt werden, meestal essayeurstekens die de zuiverheid van het zilver of het goud garandeerden.

Bestemd om gewoon geld tijdelijk te vervangen moesten de noodmunten volledig in de geldcirculatie kunnen opgenomen worden. Gedurende de hele 16e en 17e eeuw was de algemeen gebruikte rekeneenheid in de Nederlanden de gulden (florin) van 20 stuiver (patards), gelijk aan het oude pond van 40 groot. In Vlaanderen en Zeeland bleef het oude pond van 240 groot bestaan. Het was dus 120 stuiver of 6 gulden waard. De meeste noodmunten werden dan ook in omloop gebracht ter waarde van 3 gulden (60 stuiver), 2 gulden (40 stuiver), 1 gulden (20 stuiver), ½ gulden (10 stuiver) of ¼ gulden (5 stuiver) en 1/20 gulden of 1 stuiver. De meeste noodmunten werden geslagen in het begin van de Tachtigjarige Oorlog, tussen 1572 en 1580.

Volwaardige noodmunten hadden meestal de massa en het gehalte van de gouden zonnekroon en de Filipsdaalder maar nog het meest van de Bourgondische rijksdaalder, die overeenstemde met de Duitse rijksdaalder en dikwijls *daalder* werd genoemd. Wanneer het gehalte van het beschikbare zilver verschilde van dat der in omloop zijnde munten werd meestal de waarde (de koers) zodanig bepaald dat de zilverwaarde van één stuiver overeenstemde met de waarde van de stuiver voor de bestaande munten. De volwaardige munten dienden na het beleg niet ingewisseld te worden maar konden normaal circuleren met de andere munten maar dan niet meer aan de soms veel hogere koers die tijdens het beleg aan alle munten werd gegeven. Wanneer vervaardiging van noodmunten in koper, lood, tin of papier werd bevolen gebeurde dit tegen belofte van latere inwisseling in volwaardige munt.

Verscheidene steden hebben noodmunten geslagen: Haarlem (december 1572), Middelburg (december 1572, januari 1573 en januari-maart 1574), Alkmaar (september-oktober 1573), Leiden (november 1573-juli 1574), Oudewater (juli 1575), Schoonhoven (augustus 1575), Woerden (september 1575), Zierikzee (november 1575-februari 1576), Groningen (februari 1577), Breda (augustus 1577), Amsterdam (januari 1578), Kampen (juni-juli 1578), Deventer (juni-oktober 1578), Maastricht (april-juni 1579), Brussel (september 1579-juni 1580), Kamerijk (juni 1579), Doornik (oktober-november 1579), Oudenaarde (mei 1579), Ieper (1583), Brussel (december 1584-maart 1585), Zutphen (1586), Kamerijk (1595). Na 1590 kwamen lange belegeringen nog weinig voor. Het modern opgeleide en bewapende leger van prins Maurits slaagde er in de ingesloten steden tot overgave te dwingen na een kort beleg.

Na het beëindigen van het beleg werden noodmunten bijgehouden als souvenirs. Sommige waren zo populair dat latere copïes werden aangemaakt om aan de vraag te voldoen.

Omstreeks 1570 was een groot deel der Nederlanden in opstand tegen het Spaans bestuur in naam van Filips II omwille van de zware taxatie, de religieuze onverdraagzaamheid en het gewelddadig beleid van de hertog van Alva¹. De jaarlijkse uitgave voor het onderhoud der Spaanse troepen was enorm hoog: het werd geschat op 4.185.000 gulden. Alva bleef aandringen op het verzenden van de nodige sommen maar kardinaal Espinosa, de belangrijkste minister van Filips II, liet hem weten dat de Spaanse schatkist deze bedragen nooit kon opsturen en dat hij het nodige geld ter plaatse moest vinden. Alva ontbood de Staten-Generaal in maart 1569 en vroeg hun toestemming voor het heffen van drie nieuwe belastingen: de tiende penning of *alcabala*, de twintigste penning en de honderste penning. De *alcabala* of tiende penning was een permanente belasting van een tiende op de handelstransacties. De twintigste penning was een belasting op de verkoop van onroerende goederen en de honderste penning een éénmalige heffing op het kapitaal die gemakkelijk aanvaard werd en meer dan drie miljoen gulden opleverde, een enorm bedrag voor die tijd. Maar de twee andere belastingen, de tiende penning en de twintigste op de verkoop van vastgoed ondervond hevige weerstand. De *alcabala* werd opgeheven en vervangen door een belasting van twee miljoen gulden per jaar die de weerstand en de haat tegen het Spaanse regime sterk deden toenemen².

Alva had er reeds lang op aangedrongen om naar Spanje te mogen terugkeren en op 20 oktober 1570 benoemde Filips II uiteindelijk de hertog van Medina Celi, Juan de la Cerda, om het bewind van Alva over te nemen. Medina Celi arriveerde in de Nederlanden op 11 juni 1571. Maar Alva weigerde nu de macht af te staan aan zijn opvolger met wie hij in conflict was zodat Medina Celi praktisch geen gezag had³.

¹ Het referentiewerk over de opstand tegen Spanje is G. PARKER, *España y la rebelion de Flandres*, Madrid, 1989, Spaanse, herziene uitgave van G. PARKER, *The Dutch revolt*, 1977, heruitgave, 1985. Zie eveneens T. JUSTE, *Histoire de la révolution des Pays-Bas sous Philippe II, 1555-1571*, Bruxelles, 1855; A.A. VAN SCHELVEN, *Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16e-eeuwse Nederlanden*, in *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1914-1915; H.A. ENNO VAN GELDER, *De Nederlandse adel en de opstand tegen Spanje*, in *Tijdschrift voor geschiedenis*, 43, 1928 en 45, 1930, p. 113-150; P. GEYL, *The revolt of the Netherlands*, London, 1932; J. PRESSER, *De Tachtigjarige Oorlog*, Amsterdam-Brussel, 1948; L. VAN DER ESSEN, *Croisade contre les hérétiques ou guerre contre les rebelles ?*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 51, 1956, p. 42-78; H. VAN DER WEE, *The economy as a factor in the beginning of the revolt of the Netherlands*, in *Acta Historiae Neerlandicae*, 5, Leiden, 1971, p. 52-67; K.W. SWART, *William the Silent and the revolt of the Netherlands*, London, 1978; GROENVELD et al., *De Tachtigjarige Oorlog. I : De kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden, 1559-1609*, 2e druk, Zutphen, 1983; A.C. DUKE, *Reformation and revolt in the Low Countries*, Londen, 1990. Over reformatie, Spaanse inquisitie, iconoclasmie en godsdienstoorlog en de rol van Filips II in de Nederlanden: A.-J. NAMÈCHE, *Le règne de Philippe II et la lutte religieuse dans les Pays-Bas au XVIe siècle*, Leuven, 1885-1887; M. HUME, *Philipp II of Spain*, London, 1897; E. GOSSART, *Espagnols et Flamands au XVIe siècle. I, L'établissement du régime espagnol dans les Pays-Bas et l'insurrection (1559-1573)*, II, *La domination espagnole dans les Pays-Bas à la fin du règne de Philippe II (1573-98)*, 2 delen, Brussel, 1905-1906; H.C. LEA, *A history of the inquisition of Spain*, New York, 1906-1907; W.T. WALSH, *Philip II*, London, 1937; L. VAN DER ESSEN, *Croisade contre les hérétiques ou guerre contre les rebelles ?*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 51, 1956, p. 42-78; O. FERRARA, *Philippe II*, Paris, 1961; H. KAMEN, *Histoire de l'inquisition espagnole*, Paris, 1966; P.O.M. PIERSON, *Philip II of Spain*, London, 1975; V. VÁZQUEZ DE PRADA, *Filips II : heerser van een wereldrijk*, Bussum, 1975, Spaanse vertaling, *Felipe II*, Barcelona, 1978; G. PARKER, *Philipp II of Spain*, 1978, Spaanse vertaling, Madrid, 1984; heruitgave, 1988; P. MACK CREW, *Calvinist preaching and iconoclasm in the Netherlands, 1544-1569*, Cambridge, 1978; B. BENASSAR, *L'inquisition espagnole, XVIe-XIXe siècle*, Paris, 1979; I. CLOULAS, *Philippe II*, Paris, 1992.

² O. FERRARA, *Philippe II*, p. 323-324; I. CLOULAS, *Philippe II*, p. 323. Over de tiende penning zie J. CRAEYBECKX, *Alva's tiende penning, een mythe?*, in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, deel 76, 1962.

³ Zie de uitstekende biografieën over de hertog van Alva door F. MARTIN ARRUE, *Campañas del Duque de Alba. Estudios historico-militares*, Madrid, 1880; M. DOMINGUEZ BERRUETA, *El Gran Duke de Alba, D. Fernando Alvarez de Toledo*, Madrid, 1944; W.S. MALTBY, *A biography of Fernando Alvarez de Toledo, third duke of Alba, 1507-1582*, Berkeley, 1983; H.F.K. NIEROP, *De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse opstand*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 110, 1995, p. 205-223; H. KAMEN, *Alva, een biografie*, Antwerpen-Amsterdam, 2004.

Aan het hoofd van de opstand stond Willem van Oranje⁴. Marnix van Sint Aldegonde, in dienst van Frederik III van de Palts en in 1570 aan de prins van Oranje uitgeleend, ging in 1571 volledig in dienst van Oranje over⁵. De opstand breidde zich snel uit. Op 13 april 1571 werden de Spaanse troepen door een volksbeweging gedwongen Breda te ontruimen. Eind juli 1571 stond in Holland alleen nog Amsterdam aan de Spaanse zijde. Alva liet de kusten van Holland versterken door de graaf van Boussu maar werd verrast door een groep calvinistische ballingen, de Watergeuzen aangevoerd door Lumey de la Marck uit Luik, die de haven van Den Briel innamen op 1 april 1572. Vanuit Dillenburg in Duitsland, waar de prins van Oranje zich had teruggetrokken, riep hij midden april het volk op om in naam van de koning in opstand te komen tegen de wrede buitenlandse onderdrukkers met hun belastingen en inquisiteurs. De steden, die zich sterk tegen Alva's poging om de tiende penning te innen verzetten⁶, werkten samen met de bannelingen die openlijk door de prins van Oranje werden gesteund.

Op paaszondag 1572, kwam de bevolking van Vlissingen in opstand tegen het Spaanse bewind en verzette zich tegen de komst van een Spaans garnizoen⁷. Hernando Pacheco, de ingenieur van Alva, gelast met het oprichten van een nieuwe citadel en het innen van de *alcabala*, de tiende penning, werd in Vlissingen vermoord. De haven van Vlissingen sloot zich bij de rebellen aan en werd door de Geuzen bezet, wat een belangrijke strategische aanwinst betekende voor de rebellen vermits Vlissingen de toegang tot de Schelde controleerde. De Geuzen bezetten verscheidene havens en op 4 mei sloot Veere zich eveneens bij hen aan. In het groot arsenaal van Veere maakten ze zich meester van 2.000 bronzen scheepskanonnen die er zopas ter versterking naartoe waren gebracht. De ligging van Veere was eveneens zeer belangrijk voor de toegang tot Antwerpen. Enkhuizen sloot zich bij de Geuzen aan op 21 mei 1572.

Sedert 1568 was Willem van Oranje's broer, Lodewijk van Nassau, in Frankrijk in onderhandeling met de admiraal van Frankrijk, de hugenoot Gaspard de Coligny, en met Walsingham, de Engelse ambassadeur in Parijs. Walsingham bracht koningin Elisabeth van Engeland er toe om met de jonge Franse koning Karel IX tegen Spanje een alliantie aan te gaan (verdrag van Blois, april 1572)⁸. Karel IX stond in deze periode sterk onder invloed van de Coligny die hem ervan kon overtuigen om in de Nederlanden tussen te komen ten gunste van Lodewijk van Nassau en de Orangisten⁹. Een plan in vijf punten werd opgesteld tussen de graaf van Nassau en zijn Franse hugenootse vrienden. Graaf van den Bergh zou vanuit het noord-oosten en Lodewijk van Nassau vanuit het zuiden gelijktijdig de Nederlanden binnevallen. Daarna zou Karel IX de oorlog verklaren aan Spanje en Coligny zou met een troepenmacht naar Brabant oprukken om zich bij het leger te voegen dat, aangevoerd door Willem van Oranje, vanuit Duitsland de Nederlanden zou binnevallen. Tenslotte zou een vloot, onder leiding van admiraal Strozzi, vanuit La Rochelle naar Zeeland en Holland zeilen om er de Geuzen te vervoegen.

⁴ Op elfjarige leeftijd in het bezit gekomen van de Nassause goederen in de Nederlanden en (sedert 1544) van het prinsdom Oranje, was Willem van Oranje (Willem van Nassau), bijgenaamd de Zwijger, graaf van Nassau, Katzenelnbogen, Vianden, Dietz, Buren, Lingen en Leerdam, markgraaf van Veere, Vlissingen en Bergen-op-Zoom, baron van Breda, Ijsselstein, Diest, Cuyck, enz. Eerst te Breda, later te Brussel werd hij opgevoed onder toezicht van Maria van Hongarije en van de keizer zelf. Daardoor was hij geheel een Bourgondisch edelman geworden zonder echter de familierelaties met zijn Duitse verwanten te hebben verbroken. Zijn talenten lagen vooral op het vlak van de staatkunde en de diplomatie. In 1557 werd hij met een belangrijke zending naar Duitsland belast om de geestelijke keurvorsten te winnen voor een verdrag tegen Frankrijk en in 1559 speelde hij bij de vredesonderhandelingen te Cateau-Cambrésis een belangrijke rol. Zijn deelname aan de inname van St. Quentin en de slag bij Grevelingen hadden hem roem en populariteit bezorgd. Op 9 april 1559 werd hij als stadhouder en luitenant-generaal van Filips II aangesteld voor Holland-Zeeland, Utrecht, Voorne en Briel. Door zijn goederen in Breda was hij lid van de Staten van Brabant en nam daar onder de adel de eerste plaats in. Hij had er zo belang bij dat de privileges werden gehandhaafd. Zijn godsdienstovertuiging was niet diep zoals bleek uit zijn tweede huwelijk met de zestienjarige lutherse Anna van Saksen. Door de pracht die hij ten toon spreidde bij dit huwelijk bewees hij zijn hoge staat door met een gevolg van meer dan duizend personen Leipzig binnen te rijden. Over Willem van Oranje en de uiterst belangrijke rol die hij speelde in de opstand tegen Spanje zie A.A. VORSTERMAN VAN OYEN, *Het vorstenhuis van Oranje-Nassau van de vroegste tijden tot heden*, Leiden-Utrecht, 1882; A.A. VAN SCHELVEN, *Willem van Oranje*, Haarlem, 1933; K.W. SWART, *William the Silent and the revolt of the Netherlands*, London, 1978; R. AVERMAETE, *Guillaume d'Orange*, Paris, 1986; G. PARKER, *España y la rebelion de Flandres*, Madrid, 1989.

⁵ T. JUSTE, *Les Pays-Bas au XVIe siècle. Vie de Marnix de Sainte-Aldegonde (1533-1598)*, Bruxelles, 1858.

⁶ J.CRAEYBECKX, *De Staten van Vlaanderen en de gewestelijke financiën in de XVIde eeuw*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1950; J.CRAEYBECKX, *Alva's tiende penning, een mythe?*, in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, deel 76, 1962.

⁷ I. CLOULAS, *Philippe II*, p. 340.

⁸ Over Walsingham en de politieke verhoudingen tussen koningin Elisabeth van Engeland en de Nederlanden zie J.-M. KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II, 1555-1579*, 11 volumes, Bruxelles, 1882-1900; C. READ, *Mr. Secretary Walsingham and the policy of Queen Elisabeth*, London, 1925; J.E. NEALE, *Elisabeth and the Netherlands, 1586-'87*, in *English Historical Review*, 45, 1930; J.E. NEALE, *Queen Elisabeth*, London, 1934; C. WILSON, *Queen Elisabeth and the revolt of the Netherlands*, London, 1970.

⁹ R. BRIGGS, *Early modern France, 1560-1715*, Oxford, 1977; I. CLOULAS, *Philippe II*, p. 340.

In navolging van dit plan viel een kleine troepenmacht, aangevoerd door Lodewijk van Nassau, met de hulp van hugenootse edelen vanuit Frankrijk de Nederlanden binnen. Het garnizoen in Bergen, de hoofdstad van Henegouwen, was ontwapend nadat de artillerie naar Veere was gestuurd. De protestanten in de stad maakten hiervan gebruik en openden de poorten op 24 mei 1572. Het opstandige leger bezette het strategische fort van Bergen waar zich nu 1.500 soldaten en 1.000 lokale medestanders bevonden. Behalve de citadel, gaf Valenciennes zich nu eveneens over aan een troep hugenoten en Nederlanders aangevoerd door François de la Noue. Zoals gepland viel een kleine troepenmacht bestaande uit ballingen en aangevoerd door graaf Willem van den Bergh, echtgenoot van de zus van Oranje, vanuit het hertogdom Kleef in Duitsland de Nederlanden binnen. Het maakte zich meester van de vesting te Zutphen op 10 juni 1572 en bezette delen van Gelderland en Overijssel¹⁰.

Na de bezetting van Bergen door de rebellen en het wegtrekken van de Spaanse troepen uit Zeeland door Alva om ze tegen Bergen in te zetten, stond Boussu zonder versterking machteloos zodat de meeste steden van Holland en Zeeland spoedig in opstand kwamen tegen de Spanjaarden en hun poorten openden voor de Watergeuzen. Van Enkhuizen uit bezetten de prinsgezinden Hoorn en Medemblik. Reeds eind juli 1572 was geheel Noord-Holland ten noorden van het IJ voor de beweging gewonnen. De beheersing van de Zuiderzee was daardoor stevig in de handen van de Geuzen die eveneens Oudewater bezetten met de hulp van een deel der burgerij. De Geuzen bezetten ook de stad en het slot van Gouda en maakten zich meester van Dordrecht, Gorkum, Leiden, Haarlem, Rotterdam, Schiedam, Delft en Schoonhoven. Eind juli hield in Holland alleen nog Amsterdam, waar de roomse stadsregering sterk de macht in handen hield, de Spaanse zijde. In Zeeland veroverden de Geuzen nog Zierikzee. In de zomer van 1572 hadden de meeste steden van Holland en Zeeland zich bij de opstandigen gevoegd en het gezag van de prins van Oranje erkend. De machtswisseling gebeurde niet zonder gewelddaden. De Geuzen plunderden opnieuw kerken en kloosters terwijl geestelijken en monniken werden gemarteld en vermoord. In het spoor van de Geuzen volgden de calvinisten en de humanisten die zoveel mogelijk probeerden de stadsbesturen uit te zuiveren en ze naar hun plooi te zetten. Enkele grote steden, zoals Rotterdam en Amsterdam, bleven Spaansgezind en weigerden nog steeds hun poorten te openen. In Zeeland wenste Middelburg, de hoofdstad, haar oude stapelprivileges te behouden en zag met afgunst de concurrentie van Vlissingen en Veere toenemen. Middelburg verkoos daarom aan de zijde van Alva te blijven en vormde, samen met Goes en Tholen, het bolwerk van de Spaanse verdediging in Zeeland¹¹.

Tevens verliet, zoals gepland, Willem van Oranje zijn kasteel te Dillenburg op 7 juli 1572 aan het hoofd van twintigduizend man. Hij trok Limburg binnen en bezette een aantal steden terwijl, eveneens in juli, een legermacht van Engelse en Franse vrijwilligers Sluis en Brugge innam. De Staten van Holland kwamen op 19 juli 1572 te Dordrecht bijeen. Marnix van Sint Aldegonde nam als vertegenwoordiger van Willem van Oranje aan de vergadering deel samen met twee leden van de ridderschap en afgevaardigden van Dordrecht, Haarlem, Leiden, Gouda, Gorkum, Oudewater, Alkmaar, Enkhuizen, Medemblik, Edam en Monnikendam. In de plaats van Alva werd Oranje als stadhouder erkend van Zeeland, Holland en Utrecht door de respectieve staten¹². Op 27 augustus 1572 stak Oranje de Maas over en belangrijke steden zoals Mechelen en Oudenaarde zetten hun poorten voor hem open. Ongeveer een vijftigtal steden hadden zich nu achter de prins van Oranje geschaard. Geconfronteerd met de toestand in Holland en Zeeland en de inval van Oranje besloot Alva een uiterst bloedige Spaanse reactie te organiseren vanuit het zuiden en eerst Bergen in te nemen. De belegering begon op 1 september 1572. Oranje probeerde op 9 september Bergen te ontzetten en de Spaanse troepen aan te zetten tot een geregelde veldslag maar Alva ontweek deze. Daar de Franse hulp niet kwam opdagen trok de prins van Oranje zich na drie dagen terug en Lodewijk van Nassau gaf Bergen over op 19 september 1572. Ongeveer zeventig personen werden ter dood veroordeeld omdat zij hadden meegewerkt aan de 'opstand'. De onderdrukking van de stad en de terechtstelling half december werd overgelaten aan de wrede baron Philippe de Noircambes. Nadat ze de troepen van don Frederik (Fadrigue), Alva's zoon, had binnengelaten, werd Mechelen, alhoewel volledig katholiek, totaal geplunderd omdat ze voordien een orangistisch garnizoen had toegelaten. Alva had de toelating gegeven om de stad te laten plunderen door zijn manschappen die hun soldij nog niet hadden uitbetaald gekregen. De plundering en de moordpartijen duurden drie dagen (1-4 oktober 1572). De steden die zich voor Oranje hadden uitgesproken onderwierpen zich allen aan Alva. Deze die weigerden werden geplunderd en vernield. Alva stuurde nu zijn zoon don Frederik naar het noorden om er eveneens de opstand neer te slaan. Het regeringsleger stak de Maas over bij Maastricht (18 oktober 1572) en rukte op om de IJsselsteden in te nemen¹³. Vergezeld van Medina Celi, trok Alva naar het beleg van Nijmegen en vestigde er zich. Eind oktober ontzette Cristóbal de Mondragón met een troepenmacht van 3.000 Spanjaarden het door de Orangisten belegerde Goes in de Scheldemonding.

¹⁰ J.-M. KERVYN DE LETTENHOVE, *Les Huguenots et les Gueux. Etude historique sur les 25 années du XVIe siècle (1560-1585)*, Brugge, 1883-1885 ; H.A. ENNO VAN GELDER, *De Nederlandse opstand en de Franse godsdienstoorlogen*, in *Verslag van de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 1930 ; I. CLOULAS, *Philippe II*, p. 341.

¹¹ W.S. UNGER, *Middelburg als handelsstad (XIIIe tot XVIe eeuw)*, in *Archief*, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1935, p. 1-137.

¹² Voordien was Willem van Oranje op 9 augustus 1559 aangesteld als stadhouder en luitenant-generaal van Filips II voor Holland-Zeeland, Utrecht, Voorne en Briel

¹³ H. HETTEMA, *De veldtocht der Spanjaarden in 1572 ten westen van de Geldersche IJssel*, in *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheikunde*, 7^e reeks, 2, 1931, p. 109-145.

Omdat zijn troepenmacht hem niet toeliet al de opstandige steden te belegeren paste don Frederik zoals in het Zuiden ook in het Noorden Alva's tactiek van 'selectieve wreedheid' toe. Hij stuitte op verzet te Zutphen en met toestemming van Alva, die hem beval geen mens in leven te laten, besloot hij nog een voorbeeld te stellen. Zijn leger overmeesterde en plunderde de stad waarvan de bevolking bloedig werd uitgemoord (11 november 1572). Na dit gruwelijk optreden onderwierpen Zwolle en Kampen zich zonder de minste tegenstand. De opstand in Overijssel en Gelderland was onderdrukt. In Friesland had Robbles weinig moeite om de rebellerende steden te onderwerpen omwille van de onbekwame en laffe houding van Joost van Schouwenburg.

Don Frederik trok verder naar Naarden, aan de Zuiderzee, waar, op bevel van Romero, ongeveer vijfhonderd mensen in de katholieke kerk werden gedood en de stad werd in brand gestoken (22 november 1572). Hij bereikte Amsterdam, de enige grote stad die de Watergeuzen de toegang ontzegde, maakte dat tot hoofdkwartier van de campagne om de winter door te brengen en besloot Haarlem te veroveren. Hoewel een aantal magistraten voor overgave was weigerde Haarlem de door Boussu aangeboden genade van de koning en besliste de stad weerstand te bieden. Het kleine garnizoen werd geleid door Wigbout Ripperda die de inwoners er had van kunnen overtuigen hoe weinig men de Spanjaarden kon vertrouwen op hun woord. Oranje zond Marnix om het verzet te organiseren in Haarlem dat Alva door 30.000 man liet omsingelen (11 december 1572).

Ondertussen werd Lumey de la Marck voor zijn wreedaardig optreden tegen monniken en priesters als luitenant-generaal afgezet en aangehouden door de prins van Orange (januari 1573). Deze slaagde er in een leger van vijfduizend man te ronselen waarmee hij in de eerste week van juli 1573 Haarlem trachtte te ontzetten, maar de Spanjaarden verpletterden zijn troepenmacht waarna Haarlem zich overgaf (13 juli 1573). Don Frederik was er slechts in geslaagd na een langdurig beleg van meer dan zes maanden (december 1572-13 juli 1573), dat aan tienduizend belegeraars het leven had gekost, de stad in te nemen. Haarlem werd op de gebruikelijke bloedige manier door de Spaanse troepen gestraft: het hele garnizoen werd de keel overgesneden of verdronken en vooraanstaande burgers werden terechtgesteld. De haat tegen het Spaanse bewind nam nog toe zowel bij katholieken als bij protestanten.

Volledig oneens met Alva's gewelddadige politiek vroeg Medina Celi in juli ontheffing van zijn benoeming. De 28^e juli 1573 werd hij uit zijn functie ontheven en verliet reeds de Nederlanden op 6 oktober 1573. Het bloedbad te Haarlem werd eveneens ten zeerste afgekeurd door de onderkoning van Milaan, don Luis de Requesens, en door Granvelle, die tot onderkoning van Napels was benoemd. Granvelle schreef in september dat Alva's regime in de Nederlanden neer kwam op vele slecht bestede miljoenen en de volledige verwoesting van deze provincies. De druk op de Spaanse schatkist was enorm: ze was tot op de bodem leeg en Filips II stevende af op een nieuw bankroet¹⁴. De schuld in de Nederlanden bedroeg ongeveer vier miljoen dukaten. Daar bovenop kwamen nog de huidige kosten van de campagne, meer dan 600.000 dukaten per maand. Tweederde van het hele beschikbare inkomen van de Spaanse regering ging naar de Nederlanden waar de maandelijkse uitgaven meer dan tien keer hoger waren dan de verdediging van Spanje zelf kostte en twintig keer hoger dan de kosten van de koninklijke hofhouding en de regering. Aan de koers van de Spaanse dukaat (type van de katholieke koningen), die omstreeks 1580 drie gulden was, bedroeg de schuld 12 miljoen gulden en de maandelijkse uitgave 1,8 miljoen gulden.

De Spaanse troepen die hun acht maanden achterstallige soldij opeisten sloegen aan het muiten, jaagden woedend hun officieren weg en kozen hun eigen aanvoerders (*elettos*). De onrust duurde van half juli tot half augustus toen Alva het nodige geld kon bijebrengen en een akkoord met de muitende troepen bereikte.

Ondertussen had het stadje Alkmaar de manschappen van Oranje binnengelaten en weigerde eveneens de poorten te openen voor don Frederik. Deze sloot de stad in en de belegering begon op 21 augustus 1573. Herhaalde bestormingen mislukten. In de eerste dagen van oktober besloot Sonoy, de gouverneur van het noorderkwartier, de dijken door te breken en het land onder water te laten lopen. Van dit plan op de hoogte gebracht verlieten de Spanjaarden hun stellingen en het beleg werd opgegeven (8 oktober 1573). De 11^e oktober versloeg een kleine vloot van aanhangers van Oranje, die de Zuiderzee was opgevaren, de Spaanse schepen en nam hun bevelhebber, de graaf van Boussu, stadhouder van Holland en Zeeland, gevangen. Amsterdam bleef afgezonderd van het Zuiden en de Geuzen hielden de toegang tot Antwerpen versperd wat een economische heropleving van de metropool onmogelijk maakte. Nadat aan de zeeoverij een eind was gemaakt leverden hun gunstige posities aan de riviermonden en de Zuiderzee nu groeiende inkomsten door het heffen van rechten van de handelsschepen die uit en in wilden varen. Deze oud stedelijke rechten werden nu door de Staten geïnd.

¹⁴ Bij het aftreden van Karel V in 1555 was de staatsschuld van Spanje ongeveer 20 miljoen dukaten. In 1573 stelde de regering de Cortes ervan op de hoogte dat de schuld was opgelopen tot 50 miljoen dukaten. Bijna een derde van al het inkomen werd gebruikt om de interesten te betalen op dit bedrag. Op 1 september 1575 stopte Filips II met de terugbetaling van de schuld. Dit tweede Spaans bankroet veroorzaakte een financiële crisis in Genua en in Antwerpen en ontwrichtte het hele ingewikkelde kredietstelsel waarop de geldtransfers vanuit Spanje en Italië naar Antwerpen waren gebaseerd.

Woedend over de enorme uitgaven en de tegenslagen van Alva en don Frederik besloot Filips II op 30 januari 1573 Alva te vervangen door Requesens¹⁵. Maar op de hem gebruikelijke manier aarzelde de koning hiervan Alva en Medina Celi op de hoogte te stellen. De benoeming van de groot-commandeur van Castilië om Alva te vervangen werd pas aan deze laatste gemeld op 15 oktober 1573. De ziekelijke 46-jarige Requesens kwam op 17 november 1573 met twee Italiaanse compagnies in Brussel aan waar Alva hem het bewind als gouverneur-generaal overdroeg op 29 november. Alva, “de helsche duivel” uit het Geuzelied, verliet Brussel op 18 december. De nieuwe gouverneur-generaal, don Luis de Requesens, diende de politiek van Alva verder te zetten en ondernam een tweede poging tot onderwerping van Holland en Zeeland.

Het aan de regering trouw gebleven Middelburg werd sedert 1572 door de troepen van de prins van Oranje ingesloten omdat de inname van deze stad de Geuzen een veilige controle over Vlissingen en Veere verzekerde. Op 1 augustus 1573 hadden de Geuzen de belangrijke voorhaven, fort Rammekens, veroverd. De Spanjaarden hadden geprobeerd garnizoenen te werpen in Reimerswaal om hun bewegingsvrijheid in Bergen op Zoom veilig te stellen. Maar de admiraal van Zeeland, Louis Boisot, verhinderde dit en nam Reimerswaal in op 26 november 1573. Requesens besliste nu in Bergen op Zoom een vloot bijeen te brengen die aangevoerd werd door Romero. Deze vloot moest zich verenigen met de vloot door d’Avila in Antwerpen bijeengebracht. Romero’s vloot werd echter bij Reimerswaal verslagen door de Geuzenvloot van Boisot. Op 19 februari 1574 gaf Mondragón Middelburg over aan Boisot en de prins van Oranje. Op 20 februari hield Oranje er zijn intocht nadat veel katholieken vrij de stad hadden kunnen verlaten. Behalve Goes en Tholen was gans Zeeland in handen van de Oranjegezinden. Het bestuur werd omgevormd. De Staten bestonden voortaan uit de eerste edele van Zeeland, Filips Willem, de naar Spanje gevoerde zoon van Oranje, en de steden Middelburg, Zierikzee, Vlissingen en Vere, elk met één stem.

In het noorden, belegerden de Spaanse troepen onder Valdez Leiden vanaf 21 augustus 1573, zonder deze te bestormen. Ondertussen probeerde Lodewijk van Nassau troepen te werven in Duitsland. Omwille van het geldgebrek verliep dit moeizaam. In het begin van 1574 verscheen hij met zijn broer Hendrik en Christoffel van de Palts voor Maastricht aan het hoofd van 10.000 man. Maar Requesens zond zijn beste aanvoerder, Sancho d’Avila, die snel Maastricht versterkte. Lodewijk trok naar het noorden om bij Roermond over te steken maar d’Avila was hem voor en stak de Maas over bij Mook. Hij versloeg Lodewijk’s troepen op de Mookerheide waar de drie jonge aanvoerders de dood vonden (14 april 1574).

Valdez, die op 21 maart 1574 zijn troepen had weggehaald uit de insluiting van Leiden om Lodewijks inval terug te slaan, hernam op 26 mei het beleg maar kon de stad niet innemen omdat de dijken werden doorgestoken en gans het omliggende land overstromde.

Eén dag na de overwinning bij Mook sloegen de Spaanse soldaten, die nog steeds niet betaald waren, opnieuw aan het muiten om hun achterstallige soldij (één miljoen gulden) te ontvangen. Ze trokken naar het rijke Antwerpen waar de bevolking bedreigd werd (mei 1574). Requesens dwong de Antwerpse kooplieden met geld op tafel te komen waardoor een nieuw accord met de muiters kon worden gesloten. Hierdoor nam de anti-spaansgezindheid hevig toe in de aan de koning getrouwe gewesten. In november sloegen de Spaanse troepen in Holland aan het muiten. Ze deserterden alle vestingen en lieten de provincie over aan de Oranjegezinden. De toestand was kritiek voor Spanje. Iedere maand was een bedrag van 1.200.000 gulden nodig voor het onderhoud van de 86.000 man die in de Nederlanden verbleven. Daar bovenop kwamen de verschuldigde sommen voor achterstallige betalingen. Dit was meer dan de Spaanse schatkist aankon en de inwoners van de Lage Landen weigerden te betalen. Eind 1574 waren de uitgaven van Requesens in de Nederlanden opgelopen tot 700.000 dukaten. In september 1575 verklaarde de Spaanse kroon zich bankroet en stopte met de terugbetaling van haar schulden en leningen¹⁶.

De Staten van Holland verleenden Oranje nu “hoge overheid” (soeverein gezag) voor de duur van de oorlog (11 juli 1575). De Staten van Zeeland gaven hem dezelfde bevoegdheid op 25 april 1576. Ondertussen had de heer van Hierges Oudewater (8 augustus 1575) en Schoonhoven (13 augustus 1575) ingenomen maar de belegering van Woerden (1575-1576) liet hem niet toe de stad te veroveren. Een ander leger, aangevoerd door Mondragón, stak over naar Schouwen, belegerde en overmeesterde Zierikzee (1575-1576).

¹⁵ Don Luis de Requesens y Zuniga was een vriend van de koning maar ook van Alva en Espinosa en voorzitter van de koninklijke ministerraad. In 1565 was hij tot nieuwe ambassadeur van Spanje bij de Pauselijke Staten aangesteld en in 1571 tot onderkoning (gouverneur) van Milaan. Hij was eveneens groot-commandeur van St. Jago (Castilië) en vice-admiraal van de vloot die de overwinning bij Lepanto tegen de Turken had behaald (7 oktober 1571). F. BARADO Y FONT, *D. Luis de Requesens, Comendador Mayor de Castilla*, Madrid, 1902.

¹⁶ I. CLOULAS, *Philippe II*, p. 351, 354.

Door zijn raadgevers overtuigd dat de toestand in de Nederlanden niet opgelost kon worden door een gewelddadig optreden had Filips II in maart 1574 brieven aan Requesens gestuurd, waarin hij hem toestemming gaf de Raad van Beroerten en de tiende penning op te heffen, en een generaal pardon uit te vaardigen. Deze toegevingen hadden niet het gewenste effect gehad. De Staten-Generaal waren op 7 juni samengekomen en hadden hun eisen herhaald. De belangrijkste eis was dat de Spaanse troepen zouden teruggetrokken worden. De Raad van Beroerten en de tiende penning werden uiteindelijk in de loop van het jaar 1576 afgeschaft.

De politiek van Alva, verder gezet door Requesens, veroorzaakte een financiële catastrofe. De weigering van de Staten-Generaal financieel tussen te komen verplichtte de Spaanse schatkist tussen 1571 en 1576 ongeveer 11 miljoen dukaten uit te geven voor het betalen van de soldij¹⁷. Om deze bedragen naar de Nederlanden te transfereren beloofde Filips II 3,5 miljoen aan interesten te betalen. Deze werden aan de bankiers betaald samen met de terugbetaalde kapitalen¹⁸. De schuld van de koning was opgelopen tot 74 miljoen dukaten terwijl zijn inkomen slechts 5,5 miljoen dukaten bedroeg. In 1575 was Filips II er in geslaagd 2.518.000 dukaten naar de Nederlanden te sturen om de soldij te betalen maar de schatkist was leeg. Op 1 september 1575 werden alle terugbetalingen aan de geldschieters stopgezet. Het ging om een totaal bedrag van 37 miljoen dukaten. Dit was het tweede Spaanse bankroet sedert 1557¹⁹. Vele bankiers gingen failliet²⁰. In de periode die daarop volgde slaagde Filips II er nauwelijks in een half miljoen dukaten naar de Nederlanden te sturen.

Hetzelfde scenario herhaalde zich na het overlijden van Requesens (5 maart 1576): de buitenlandse huurlingen revolteerden in de lente omdat ze hun soldij niet hadden ontvangen. De Raad van State, die zich met het interim belaste²¹, had spoedig af te rekenen met oproer. Samen met zijn financiën was het gezag van de koning ingestort.

Als Requesens' opvolger had Filips II zijn halfbroer don Juan van Oostenrijk, natuurlijke zoon van Karel V, aangesteld als nieuwe landvoogd in de Nederlanden. Don Juan ondernam echter niet onmiddellijk de reis naar de Nederlanden²². Omdat de troepen nog steeds niet betaald waren sloegen ze opnieuw aan het muiten in juli 1576. Eind juli 1576 had de Raad van State praktisch geen macht meer. Er ontstond opnieuw oproer onder de Spaanse troepen in augustus. In Holland en Zeeland kwam het tussen trouwgebleven en opstandige gewesten tot een samenwerking om zich samen te verdedigen tegen het Spaanse leger.

In de De Raad van State, waarin de Spaanse vertegenwoordiger Jerónimo de Roda niet op de steun van Filips II mocht rekenen, namen de *politiques*, onder de leiding van de hertog d'Arschot, het initiatief en verklaarden de muitende regimenten buiten de wet. De Staten van Brabant ronselden hun eigen troepen die, samen met de burgerwacht van Brussel, op 4 september 1576 de leden van de Raad van State gevangen zetten. De *politiques* werden vrijgelaten en gaven hun steun aan de opstandige beweging.

In de herfst van 1576 waren de de Spaanse troepen opnieuw aan het muiten geslagen. Ze weigerden de dienst en verzamelden zich in Brabant. Terwijl de Raad van State praktisch ophield te werken onderhandelden de Staten der Gewesten, die het bewind in handen hadden genomen, met elkaar in de maanden september en oktober en riepen de Staten-Generaal bijeen. Er werd besloten eigen troepen te ronselen.

¹⁷ In dezelfde periode kostten de lonen van de Middellandse zeevloot 6 miljoen dukaten.

¹⁸ Tussen 1556 en 1576 bekam Spanje van zijn kolonies in Amerika slechts jaarlijkse bedragen die gemiddeld ver beneden een half miljoen dukaten lagen. O. FERRARA, *Philippe II*, p. 336.

¹⁹ I. CLOULAS, *Philippe II*, p. 360-361.

²⁰ Nicolo Grimaldi voor 5 miljoen dukaten, de koninklijke penningmeester Espinoza voor 2 miljoen, Juan de Curiel, Stefano Lomellini en Agostino Sinola elk voor 1,5 miljoen.

²¹ De Raad van State die het bewind in handen nam in naam van Filips II bestond uit slechts drie onbekwame mannen die Pirenne met volgende harde woorden omschreef: « ...*Viglius, le duc d'Arschot et le comte de Berlaymont, tous trois inférieurs à leur tâche. Le vieux Viglius, impotent, timoré, alourdi, ..., incapable d'initiative. Vaniteux de sa noblesse, hâbleur, outrecuidant, Arschot manque totalement de talents politiques. Son intempérance aggrave encore sa nervosité naturelle....sorties furibondes...excès de découragement...s'excuse, verse des larmes, si bien qu'il passe pour à moitié fou. Aussi buveur que lui, Berlaymont s'endort sur la table pendant les séances, et même à jeun on n'en peut tirer grand-chose, car son inintelligence n'est pas moins notoire que son avarice !* ». H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, vol. 4, Bruxelles, 1927, p.61.

²² Sedert het huwelijk van Filips II met Anna van Oostenrijk (12 november 1570), dochter van keizer Maximiliaan II, waren de banden tussen de Spaanse en Oostenrijkse Habsburgers weer verstevigd. Don Juan was een natuurlijke zoon van Keizer Karel en dus een halfbroer van Margaretha van Parma en van Filips II en oom van Alexander Farnese. Over don Juan zie B. PORREÑO, *Historia del Señor D. Juan de Austria*, Madrid, 1899; F.H.M. HUYBERS, *Don Juan van Oostenrijk, landvoogd der Nederlanden*, Amsterdam, 2 delen, 1913-1914 ; P.O. DE TÖRNE, *Don Juan d'Autriche et les projets de conquête de l'Angleterre, étude historique sur dix années du XVIe siècle (1568-1578)*, Helsingfors, 1915-1928; M. YEO, *Don John of Austria*, London, 1934; Franse vertaling door A. en H. COLLIN-DELAUVAUD, Paris, 1935, p. 262 en volg. ; H. CAMBON, *Don Juan d'Autriche, vainqueur de Lépante*, Paris, 1952; E. CHARLES-ROUX, *Don Juan d'Autriche (1545-1578). Stèle pour un bâtard*, Louvain-la-Neuve, 1990.

De Staten-Generaal, die het land dienden te verdedigen tegen de muitende soldaten en de burgeroorlog met Holland en Zeeland moesten beëindigen, waren er niet in geslaagd de muiters te weren. De Spaanse soldaten, waaronder sommigen sedert zes jaar geen soldij meer hadden ontvangen, besloten zichzelf te betalen. Op 2 november 1576 maakten de Spaanse troepen zich meester van het rijke Antwerpen, de economische en financiële hoofdstad van Europa. Gedurende meerdere dagen werd in de stad gemoord en geplunderd (*Spaanse furie*): 1.000 huizen werden vernield en 8.000 mensen gedood. De belangrijkste schakel voor de kapitaaltransfers vanuit Spanje naar de Nederlanden werd hierdoor vernietigd. Deze gebeurtenissen waren het direct gevolg van het bankroet van 1575²³. Eén dag later, op 3 november 1576, te laat om de Spaanse furie te beletten, arriveerde don Juan zonder geld en zonder troepen in de citadel van Luxemburg, waar hij dezelfde dag in functie trad.

Na de gebeurtenissen in Antwerpen beslisten de katholieke gewesten met de opstandige protestantse gewesten samen te werken. De afgevaardigden van de Staten-Generaal en van de prins van Oranje kwamen tot een compromis tussen alle partijen in de Nederlanden (Pacificatie van Gent) dat gepubliceerd werd op 8 november 1576²⁴. Het verdrag bepaalde dat Brabant, Hengouwen, Artesië, Vlaanderen, Namen en andere katholieke gewesten en steden er zich toe verbonden Holland en Zeeland te steunen in hun verzet tegen Spanje. Na de komst van don Juan bleven slechts Luxemburg en Limburg trouw aan de koning²⁵. In dat politiek compromis werd overeengekomen dat alle vreemde troepen uit de Nederlanden zouden weggetrokken worden, dat de regering zou geschieden in samenspraak met de Staten-Generaal, dat de edicten tegen heresie zouden ingetrokken worden en dat de godsdienstkwestie zou opgelost worden door de nieuwe Staten-Generaal. Het calvinistische overwicht in Holland en Zeeland en het katholieke overwicht in de de andere gewesten werd impliciet aanvaard (Vrede van de hertog d'Arschot).

In tegenstelling tot Alva die van Filips II opdracht had gekregen de opstand met het vuur en het zwaard te onderdrukken kwam don Juan met volledig nieuwe instructies naar de Nederlanden. Hij moest over de volledige lijn toegeven en de Staten-Generaal beloven dat de regering opnieuw aan de Nederlanders zou gegeven worden. De oude privileges en voorrechten zouden hersteld worden, de wetgeving van de tijd van Karel V zou opnieuw ingevoerd worden, de Bloedraad zou ontbonden worden, een generaal pardon zou afgekondigd worden, waarvan alleen de prins van Oranje uitgesloten bleef. Indien de Spaanse troepen moesten teruggetrokken worden zou don Juan eisen dat de Staten-Generaal de onbetaalde soldij zouden regelen. Pro forma eiste de koning respect voor de traditionele godsdienst en loyaliteit aan zijn persoon. Op 6 december kwamen de afgevaardigden van de Staten-Generaal in Luxemburg aan met de eisen van Willem van Oranje: vertrek van de Spaanse troepen, vrijlating van de gevangenen, aanvaarding van de Pacificatie van Gent, generale amnestie, bijeenroeping van de Staten-Generaal, handhaving van de privileges en gewoonten. De Staten-Generaal bevestigden de Pacificatie van Gent door de Generale Unie of Unie van Brussel (9 januari 1577). De Pacificatie van Gent werd begin 1577 eveneens formeel aanvaard door de nieuwe landvoogd, don Juan, die aan zijn vredesmissie begonnen was²⁶. De eisen van de Staten-Generaal werden door don Juan ingewilligd in het Eeuwig Edict van Marche-en-Famenne (12 februari 1577) dat hij tekende met de Staten-Generaal en waarin don Juan de aanbevolen toegevingen aan de opstandelingen deed. De Pacificatie van Gent was er in opgenomen met al haar clausules. Don Juan beloofde de Spaanse, Italiaanse en Bourgondische troepen weg te zenden²⁷. De Staten namen een deel van de achterstallige soldij en van de kosten van het vertrek voor hun rekening voor een bedrag van 600.000 gulden. De rest was ten laste van de koning²⁸. De Staten-Generaal zouden afrekenen met de Waalse en Duitse regimenten na het vertrek der Spaanse troepen. Maar de katholieke godsdienst diende in alle gewesten hersteld te worden. Onmiddellijk protesteerden Holland en Zeeland. Ze trokken hun afgevaardigden terug uit de Staten-Generaal en weigerden don Juan als gouverneur-generaal te erkennen.

²³ I. CLOULAS, *Philippe II*, p. 362.

²⁴ Over de Pacificatie van Gent en de Spaanse furie in Antwerpen zie P. GENARD, *La furie espagnole. Documents pour servir à l'histoire du sac d'Anvers en 1576*, in *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 32, Bruxelles, 1876; T. JUSTE, *La Pacification de Gand et le sac d'Anvers en 1576*, Bruxelles, 1876; H. VAN DER LINDEN, *La Pacification de Gand et les Etats généraux de 1576*, in *Etudes à la mémoire d'Henri Pirenne*, Bruxelles, 1937.

²⁵ I. CLOULAS, *Philippe II*, p. 363-364.

²⁶ O. FERRARA, *Philippe II*, p. 341 ; I. CLOULAS, *Philippe II*, p. 364. De *Unie van Brussel* was een generale unie van alle gewesten die aan de vergadering deelnamen. Ook de afgevaardigden van Holland en Zeeland, op het eind van 1576 in Brussel aangekomen, evenals die van Utrecht en Gelderland, van Friesland, Groningen en de Ommelanden tekenden de acte.

²⁷ P. CUYPERS, *Notice historique sur les monnaies obsidionales frappées à Breda pendant le siège de 1555*, in *Revue Belge de Numismatique*, 1849, p. 328-379.

²⁸ Filips II ratificeerde het Eeuwig Edict op 7 april 1577.

De 30.000 soldaten, met vrouw en dienaars gegroepeerd in Maastricht, aangevoerd door de graaf van Mansfeld verlieten op 21 april 1577 de Nederlanden en ondernamen de tocht naar Italië. Eind april 1577 hadden de Spaanse troepen de Nederlanden verlaten en op 1 mei 1577 deed don Juan zijn intocht in Brussel, de hoofdstad van Brabant, waar hij goed onthaald werd. De Staten-Generaal erkenden hem plechtig als landvoogd en de Raad van State droeg hem de regering over nadat don Juan er had in toegestemd dat de Staten-Generaal ook na zijn intocht bijeen bleven, dat de Raad van State hem als adviserend lichaam terzijde bleef staan en dat hij met de prins van Oranje zou onderhandelen. Deze onderhandelingen met Oranje en de Staten van Holland-Zeeland vonden plaats van 20 mei tot 28 juni 1577, echter zonder resultaten. Het Eeuwig Edict bleek slechts een ogenschijnlijke verzoening te zijn en de Nederlanden verkeerden in een toestand van “noch vrede noch oorlog”. Don Juan brak met de Staten en greep terug naar de militaire aanpak. Hij riep de weggestuurde troepen uit Italië terug en heropende de vijandelijkheden. Op 24 juli 1577 maakte hij zich meester van het kasteel te Namen. Maar de burgeroorlog had zich nu omgevormd in een nationale oorlog tegen Spanje. Oranje's ideaal, een unie van alle gewesten tegen Spanje, was bereikt.

Ondertussen onderhandelde Elisabeth van Engeland in het geheim met Duitse prinsen om te beletten dat de Nederlanden vrede zouden sluiten met Spanje. Van hun kant oordeelden de Staten-Generaal dat de opstand niet zou lukken zonder buitenlandse steun en onderhandelden in 1576 en 1577 met de jongere broer van de Franse koning Hendrik III, de hertog van Alençon en van Anjou²⁹. De prins van Oranje sloot een pakt met Alençon over de soevereiniteit der Nederlanden die vacant zou zijn indien het niet tot vrede kwam tussen Filips II en zijn vroegere onderdanen. Tegelijkertijd was Alençon echter verwickeld in intriges om de macht in de Nederlanden in handen te krijgen.

Bij de opstandelingen woedde een strijd om de macht. Praktisch bleef deze in de handen van Willem van Oranje waarmee de Staten-Generaal nu besloten samen te werken. Op 18 augustus 1577 hield Oranje zijn intocht in Utrecht waar hij in oktober als stadhouder van het gewest erkend werd. Op 31 augustus 1577 benoemden de Staten-Generaal Joris de Lalaing, graaf van Rennenberg, een Henegouwse edelman en jongere broer van Hoogstraten, tot stadhouder van Drente, Friesland en Groningen en op 8 november 1577 tot stadhouder van Overijssel. De Staten van Gelderland stelden Jan de Oude, graaf van Nassau en broer van Willem van Oranje, op 11 maart 1578 aan als stadhouder van Gelderland. Zijn benoeming werd bevestigd door aartshertog Matthias van Oostenrijk in een brief van 22 mei 1578. Jan van Nassau nam officieel ontslag op het einde van april 1581.

De enkele steden die niet met de Staten-Generaal meewerkten of waar nog koninklijke garnizoenen lagen werden met geweld ingenomen: Breda (1577), Amsterdam (1578), Kampen en Deventer (1578). De steden van Vlaanderen en Brabant hadden bekomen dat al hun privileges opnieuw werden hersteld en deze omvatten veel grotere macht voor de gilden. Maar de magistraten van de steden waren nog steeds de oude katholieke patriciërs, meestal nog door Alva aangesteld. Vanaf augustus 1577 brak een sociale en religieuze revolutie uit in Brussel, Antwerpen, 's Hertogenbosch en Gent. De opstand was het hevigst in Gent waar Peter Dathenus het volk ophitste met demagogische preken. De opstandige beweging werd georganiseerd door de ambitieuze heer van Ryhove en de volkstribuun van Hembyse die, steunend op plaatselijke sympathisanten, revolutionaire calvinistische stadsbesturen aanstelden in Brugge, Ieper, Oudenaarde en andere steden.

De politieke revolutie van 1576 was uitgegroeid tot een sociale en religieuze revolutie en dit brak het gemeenschappelijk front tegen Spanje. Voor de hoogmoedige, onbekwame hertog d'Arschot en zijn aanhangers hadden de steden een politieke en religieuze tirannie opgericht, erger dan de Spaanse, die hen even weinig macht liet dan de Spanjaarden. In plaats van de hertog van Alençon met wie Oranje onderhandelde nodigden ze in de herfst van 1577 de broeder van keizer Rudolf II, aartshertog Matthias, uit om gouverneur-generaal te worden. Rudolf II stuurde zijn negentienjarige onbekwame broer met onmogelijke vredesvoorstellen³⁰. Matthias kwam in de Nederlanden aan op 28 oktober 1577. Zij installeerden hem in Brussel als algemeen landvoogd en verzochten hem het bewind op zich te nemen “per provisie” en met erkenning van de rechten van Filips II (8 december 1577). Matthias benoemde Willem van Oranje, door de Staten-Generaal als zijn luitenant aangesteld, tot luitenant-generaal op 8 januari 1578 zodat d'Arschot en zijn vrienden nu inzagen dat Matthias verkoos samen te werken met Oranje. De oude afgunst tussen de families de Croy en Nassau flakkerde opnieuw op.

²⁹ Frans van Valois, hertog van Alençon en later van Anjou, was de vierde zoon van de Franse koning Hendrik II en van Catharina van Medicis.

³⁰ O. FERRARA, *Philippe II*, p. 343.

In het begin van 1578 keerden de Spaanse troepen, vergezeld van nieuwe Italiaanse troepen, terug met aan het hoofd Alexander Farnese, prins van Parma³¹, een beroemd veldheer en een bekwaam en soepel staatsman. Hij was neef van de koning en zoon van Margaretha van Parma, de gewezen gouverneur-generaal. Don Juan vroeg wapens aan Filips II om de rebellen te straffen, behaalde enkele overwinningen maar leed ook nederlagen. Na de Slag van Gembloux (bij Namen) in januari 1578, waar don Juan en Farnese de troepen van de Staten-Generaal, aangevoerd door de adel, versloegen, dankzij de Spaanse en Italiaanse troepen, begon de adel in groepjes vrede te sluiten met de Spaanse koning. Andere groepjes namen een “onafhankelijkheidspositie” aan (de *Malcontenten*) en keken naar Frankrijk voor steun vanwege de hertog van Anjou. Deze had na de aankomst van Matthias in de Nederlanden van de Staten-Generaal een ontwijkend antwoord gekregen. Frans van Anjou bleef echter in de laatste maanden van 1577 en 1578 zijn intriges verder doorvoeren. Op 12/13 juli 1578 verscheen hij met een leger voor Bergen waarna hij een verdrag sloot met het Staten-Generaal en als “verdediger van de vrijheid der Nederlanden” werd aangesteld (13 augustus 1578).

Onzeker over het verder verloop sloot don Juan zich op in het kasteel van Namen waar hij korte tijd later overleed op eenendertigjarige leeftijd (1 oktober 1578). Op zijn sterfbed had hij zijn luitenant-generaal, Alexander Farnese, als zijn opvolger aangeduid (29 september 1578)³². Filips II legde de prins van Parma op een gematigd beleid te voeren.

Diepe meningsverschillen en de strijd om de macht tussen de samenwerkende opstandelingen hadden deze ernstig verzwakt³³. In het zuiden was de adel machtig genoeg om met de Waalse gewesten (Henegouwen en Artesië) de Unie van Atrecht (6 januari 1579) op te richten die zich met Spanje wilde verzoenen niettegenstaande enige weerstand in de grotere steden. Op basis van hun interpretatie van de Pacificatie van Gent (een calvinistische en constitutionele interpretatie) richtten de noordelijke gewesten op hun beurt de Unie van Utrecht op (23 januari 1579) ondanks de oppositie van de Staten van het katholieke Gelderland³⁴. Dit had tot gevolg dat de generaliteit zich splitste in een protestantse opstandige fractie en een katholieke fractie die zich op 17 mei 1579 verzoende met Filips II (vrede van Atrecht). De Unie van Utrecht gaf de politieke macht aan de Staten der gewesten en aan het huis van Oranje³⁵.

Ondertussen deed Willem van Oranje het onmogelijke om de breuk tussen noord en zuid te voorkomen, om de opstandige beweging te matigen en om alle gewesten te verenigen op basis van een religieuze vrede. Het strenge calvinisme maakte echter elk compromis onmogelijk. In augustus 1579 trok Oranje met geweld Gent binnen en, met de hulp van Ryhove en de gematigden, ontwapende hij de leiders, de Achttien, terwijl Dathenus en Hembyse wegluchtten.

De onenigheid tussen de opstandelingen liet de prins van Parma toe een nieuw leger bijeen te brengen en het te reorganiseren. Hij begon aan een grootscheepse campagne om vanuit het Zuiden de Nederlanden voor de koning te heroveren. Er waren geen moordpartijen meer om de bevolking te terroriseren. Indien een stad opnieuw trouw werd aan de koning en terugkeerde tot de oude godsdienst, dan beloofde de gouverneur-generaal de burgers te sparen en mochten ze hun bezittingen en de meeste van hun oude voorrechten behouden. Stad na stad gaf zich over aan deze voorwaarden. Na de verzoening met de Waalse gewesten bezette Farnese eerst Maastricht, dat op 12 maart 1579 werd omsingeld en op 28 juni 1579 na een zwaar beleg bij verrassing werd ingenomen³⁶.

³¹ Farnese werd hertog van Parma in 1586. P. FEA, *Alessandro Farnese, duca di Parma. Narrazione storica e militare*, Rome, 1886.

³² De benoeming tot gouverneur-generaal werd door Filips II ten voorlopigen titel geratificeerd (29 november 1578). Omwille van de moeilijkheden die Farnese had met zijn moeder werd hij slechts tot gouverneur-generaal ten definitieven titel benoemd op 31 december 1581. Niettegenstaande de aanstelling van Farnese had Filips II op 3 maart 1580 de burgerlijke administratie aan diens moeder, Margaretha van Parma, gegeven. Te Luxemburg werd haar echter praktisch alle gezag ontnomen (22 juli 1580). Het was de tweede maal dat Margaretha op deze wijze behandeld werd door haar halfbroer Filips II. Zij bood hem haar ontslag aan en nadat ze dit uiteindelijk bekam op 25 juli 1583 verliet ze voor altijd de Nederlanden op 14 September 1583. Over Margaretha van Parma zie F.H.M. RACHFALL, *Margaretha von Parma, Statthalterin der Niederlande*, Münster-Leipzig, 1898; G.-H. DUMONT, *Marguerite de Parma, bâtarde de Charles-Quint*, Bruxelles, 1999.

³³ Na de opstand van de adel tegen de koning was een volksofstand gevolgd die hernieuwers en traditionalisten, calvinisten en katholieken, noord en zuid, verenigde. Nu echter was de toestand veel ingewikkelder. De noordelijke gewesten evolueerden naar onafhankelijkheid terwijl de zuidelijke zich aarzeland opstelden.

³⁴ De leden van de Unie van Utrecht waren Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Gelderland, Drenthe, Overijssel, de Groningse Ommelanden maar niet de stad Groningen. Over de Unie van Utrecht zie N. JAPIKSE, *Ter herdenking van de Unie van Utrecht*, in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6^e reeks, 8, 1929.

³⁵ Het machtsvevenwicht tussen de Staten en het huis van Oranje zou voor conflicten zorgen tussen hen gedurende meer dan een eeuw.

³⁶ H. ENNO VAN GELDER, *De Nederlandse noodmunten van de Tachtigjarige Oorlog*, 's-Gravenhage, 1955, p. 43.

In het noord-oosten hielden troepen van de koning Groningen ingesloten sinds 1580. De gouverneur, Joris de Lalaing, graaf van Rennenberg, vervoegde dan de Malcontenten en sloot vrede met de koning in een geheime overeenkomst met Spanje. Hij pleegde openlijk verraad op 3 maart 1580 door de stad Groningen aan Farnese uit te leveren³⁷.

Na de inname van Maastricht rukte het leger van Parma op naar Brussel en sloot de stad af van het noorden. Tot en echt beleg kwam het echter niet en na enkele maanden werden de verbindingen hersteld³⁸. In zijn heroveringscampagne van het zuiden belegerde Parma vervolgens Kamerijk (Cambrai)³⁹.

De militaire successen van Farnese brachten Oranje ertoe opnieuw Franse hulp te vragen en de soevereiniteit aan Hendrik III aan te bieden, maar deze weigerde. Oranje richtte zich dan tot de jongere broer van de koning, Frans van Alençon. Holland poogde in 1580 Oranje tot graaf te benoemen. De prins ijverde echter voor eenheid tussen alle gewesten onder Alençon, maar kon Holland en Zeeland hier niet toe overhalen. De hertog van Alençon werd aangesteld als graaf van Vlaanderen, hertog van Brabant en vorst van de Nederlanden (Verdrag van Plessis, 19 september 1580). De Staten-Generaal zwoeren hem trouw, aanvaardden het ontslag van aartshertog Matthias op 7 maart 1581⁴⁰ en zwoeren Filips II af (26 juli 1581). Op 17 augustus 1581 ontzette Alençon Kamerijk. Doornik, de enige stad in het zuiden die trouw was gebleven aan de Staten-Generaal, werd op 1 oktober 1581 door Farnese ingesloten en capituleerde op 30 november 1581⁴¹. Vervolgens werd Oudenaarde aangevallen in de eerste dagen van april 1582. Nadat de wallen waren doorbroken gaf de stad zich over op 5 juli 1582⁴².

Ondertussen was Frans van Alençon te Vlissingen geland op 10 februari 1582. Zijn troepen behaalden geen successen en waren onpopulair. Spoedig bleek dat hij slechts over een schijngezag beschikte. Anjou wilde de werkelijke macht, die bij de Staten-Generaal lag, veroveren. Hij reageerde op dezelfde wijze als don Juan eerder. In januari 1583 gebruikte Anjou geweld en trachtte Antwerpen te veroveren maar de "Franse furie", Anjou's staatsgreep, mislukte (17 januari 1583). De Franse troepen werden uit de stad verdreven en de Franse edelen in de stad gevangen gezet. De rol van Anjou was uitgespeeld maar het kwam niet tot een volledige breuk tussen hem en de Staten-Generaal.

De prins van Parma zette zijn veroveringsbeweging in Vlaanderen verder en omsingelde Ieper (augustus 1583) dat slechts na een langdurig beleg in april 1584 werd ingenomen⁴³. Parma maakte zich meester van Sas van Gent, Axel, Hulst en Rupelmonde en belette langs daar alle verkeer, waardoor Gent in een onhoudbare positie was komen te staan.

De militaire successen van Parma brachten de extremisten in Vlaanderen weer aan macht. In Gent ontbood de anti-Franse en anti-Oranje gezinde partij Hembyse weer uit de Palts. Vier jaar na hun vlucht kwamen Hembyse en Dathenus terug naar Gent (augustus 1583) waar de dictatuur opnieuw werd ingesteld en de interne strijd belangrijker werd dan de strijd tegen de gemeenschappelijke vijand, de Spanjaarden. Hembyse en Dathenus openden onderhandelingen met Parma en begonnen calvinistische hogere ambtenaren te vervangen door katholieke. Met Champagney, die nog altijd in Gent gevangen zat, beraamde Hembyse een plan om Dendermonde aan Montigny en de Malcontenten over te leveren. Het plan geraakte bekend en Hembyse werd in maart 1584 gevangen gezet met enkele van zijn medestanders. De gereformeerden namen opnieuw de bovenhand, verdreven hun Spaansgezinde tegenstanders en besloten zich aan de Generaliteit te houden (mei 1584). De oude dictator Hembyse werd voor zijn verraderlijk gedrag terechtgesteld op 4 augustus 1584. Zes weken later gaf Gent zich over aan de Spaanse troepen (17 september 1584).

³⁷ De Lalaing, graaf van Rennenberg, stierf op 23 juli 1581. Na Rennenbergs verraad, stelde aartshertog Matthias de heer van Rummen, Bernard de Mérode, aan als Rennenbergs opvolger in Friesland (11 juni 1580). Maar op 19 maart 1580 hadden gezanten der Staten van Friesland zich tot de Staten-Generaal gericht met verzoek Willem van Oranje tot stadhouder van Friesland te benoemen waartoe aartshertog Matthias hem op 11 juli 1580 aanstelde. Oranje was reeds stadhouder van Holland-Zeeland en van Utrecht sedert 1572.

³⁸ A. DE WITTE, *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint-Empire*, Antwerpen, 3 vol., 1894-1899, vol. 2, p. 302-306; H. ENNO VAN GELDER, *De Nederlandse noodmunten*, p. 45.

³⁹ Kamerijk maakte geen deel uit van de Nederlanden maar een Spaans garnizoen was er sedert geruime tijd gekazerneerd.

⁴⁰ Matthias verliet de Nederlanden op 29 oktober 1581.

⁴¹ P. WARNY, A.G. Chotin, *Mémoires sur le siège de Tournay 1581*, Bruxelles, 1860, p. 39-40.

⁴² D.J. VAN DER MEERSCH, *Notice sur les monnaies obsidionales d'Audenarde frappées pendant le siège de 1582*, in *RBN*, 5, 1849, p. 283-327; H. ENNO VAN GELDER, *De Nederlandse noodmunten*, p. 48-49.

⁴³ A. VANDENPEEREBOOM, *Essai de numismatique yproise*, in *RBN*, 32, 1876; A. VANDENPEEREBOOM, *Essai de numismatique yproise*, Bruxelles, 1877.

In het noorden was de toestand eveneens kritiek. In Friesland, waar Willem Lodewijk van Nassau in november 1583 als luitenant-gouverneur van Oranje de heer van Rummen had vervangen, waren de twisten in volle gang⁴⁴. In Gelderland stond Willem, graaf van den Bergh⁴⁵, dom en kortzichtig, met de Spanjaarden in verbinding maar hij werd afgezet en aangehouden als Spaansgezinde op 15 november 1583, vooraleer hij gevaarlijk geworden was, en naar Den Haag gevoerd. Op erewoord bevrijd sloot hij zich desondanks bij de prins van Parma aan. Door van den Bergh's verraderlijke houding ging het belangrijke Zutphen verloren. Zutphen was een der eerste steden ten noorden van de rivieren, die reeds in 1583 bij verrassing in Spaanse handen viel. Om van den Bergh te vervangen werd in 1584 de streng calvinistische Adolf van Nieuwenaar tot stadhouder van Gelderland aangesteld zodat de rooms- en spaansgezinden bleven tegenwerken⁴⁶.

Oranje en de Staten-Generaal zagen maar één uitweg : opnieuw onderhandelen met Anjou. Door de nood opnieuw pro-Frans geworden, deed Gent nu weer beroep op Franse hulp. Ondertussen hadden de Franse troepen van de hertog van Anjou de Nederlandse troepen die in Duinkerken in garnizoenen lagen verjaagd en zich van de stad meester gemaakt (17 februari 1584). Op dezelfde wijze hadden ze Dendermonde, Vilvoorde, Aalst en Menen ingenomen en in Diksmuiden werden de burgers ergerlijk behandeld. Maar in Oostende en Nieuwpoort werden de troepen van Anjou verdreven en in Brugge greep de burgerij naar de wapens, nam hun aanvoerders gevangen en dwong ze hun soldaten uit de stad te verwijderen. Anjou's plan zich meester te maken van de gedeputeerden bij de Staten-Generaal, de voornaamste steden en Oranje, om zo het bewind over Holland, Zeeland en Utrecht en het toelaten van de rooms-katholieke godsdienst af te dwingen, werd bekend.

In het zuiden dreigde het verraad aan alle kanten. Als protest tegen Oranje's onderhandelingen met Anjou, had Vlaanderen, meer bepaald Brugge, Gent en Ieper, een Zuid-Nederlandse edelman, de prins van Chimay, Arschots's zoon, tot stadhouder gekozen. Na een tijd gooide Chimay het masker af, benoemde een andere magistraat en zette zijn tegenstanders de stad uit of liet ze gevangennemen. De vestingen van Oostende en Sluis bleven trouw aan de Staten-Generaal maar de andere steden gingen de ene na de andere verloren. Aalst werd overgegeven door de Engelse bezetting, omdat Gent de beloofde soldij niet had uitbetaald. Ieper, dat sedert het najaar door Parma was ingesloten, gaf zich over op 9 april 1584. In Brugge kwam het tussen Chimay en Parma tot een akkoord op 22 mei 1584 nadat de hoogbaljuw De Grijsse gevlucht was en de Oranje-gezinden, als Casembroot en anderen, door de gouverneur gevangen waren gezet.

De onderhandelingen tussen de Staten-Generaal en de hertog van Anjou bleven verder lopen tot in juni 1584 wanneer hij voor goed naar Frankrijk terugkeerde en er enkele dagen later overleed (10 juni 1584). Op zijn sterfbed had hij zijn erfenis overgemaakt aan zijn broer, de Franse koning Hendrik III. Nog tijdens het leven van Oranje was besloten deze erfenis te erkennen. Maar Hendrik III bleef er weinig voor voelen zijn land bloot te stellen aan een oorlog met Spanje en weigerde eens te meer.

Op 10 juli 1584, werd Oranje door Balthasar Gérard op de Oude Delft vermoord door een fanatieker. De kloof tussen Noord en Zuid werd almaar groter. De Staten-Generaal verklaarden dat men "volgens de Unie van Utrecht" verenigd zou blijven wat in feite betekende dat de Generaliteit tot de Unie van Utrecht herleid was⁴⁷. De handel met de Spaanse Nederlanden werd stop gezet terwijl Frankrijk en Engeland eveneens het vervoer van levensmiddelen naar de Spaanse Nederlanden verboden.

⁴⁴ Willem Lodewijk, graaf van Nassau, was een zoon van Jan van Nassau. Op 14 december 1583 werd hij door de Staten aangesteld als luitenant-gouverneur van Friesland.

⁴⁵ Willem, graaf van den Bergh, heer van Bylant, Homout, Hedel, Boxmeer, Spalbeek, Herpen, Ulft, Stevensweert, enz., was zwager van Willem van Oranje en van Jan van Nassau door zijn huwelijk met Maria van Nassau (11 november 1556). Tegelijk met de prins van Oranje was hij eens door Alva's bloedraad getroffen. Na het vertrek van Jan van Nassau, was van den Bergh, tegen Oranje's wens, door de Staten-Generaal tot stadhouder van het Gelderland aangesteld (20 november 1581). Hij overleed op 6 november 1586.

⁴⁶ Op 28 mei 1584 vroegen de Staten van Gelderland aan de Staten-Generaal de benoeming van Adolf, graaf van Nieuwenaar en Meurs, als landvoogd te bekrachtigen. Nieuwenaar werd als stadhouder aangesteld op 30 mei om van den Bergh te vervangen. Nieuwenaar werd eveneens benoemd tot stadhouder van Overijssel (1584) en van Utrecht (1585).

⁴⁷ De 16^e augustus werd een Raad van State ingesteld die onder voorzitterschap van de 17-jarige Maurits van Nassau voorlopig de regering zou waarmaken en, behalve hem, uit 18 leden zou bestaan: 3 uit Brabant, 2 uit Vlaanderen, 4 uit Holland, 3 uit Zeeland, 3 uit Friesland en 1 uit Mechelen. Gelderland, waar Adolf van Nieuwenaar, die ook was gekozen tot stadhouder van Overijssel en weer midden in de twisten zat, had evenmin als Overijssel en de Ommelanden, nog altijd zwaar door Verdugo bedreigd, afgevaardigden naar de Staten-Generaal gezonden. De Staten van Friesland stelden Willem Lodewijk aan als stadhouder, gouverneur en kapitein-generaal (16 oktober 1584). Zijn benoeming werd bevestigd door de Staten-Generaal (10 november 1584). Hij werd eveneens aangesteld als stadhouder van Groningen en Ommelanden van 1584 tot 1595. Utrecht, dat aansluiting zocht bij Gelderland, benoemde Joost de Zoete, heer van Villers, tot stadhouder (17 oktober 1584), zonder met Holland en Zeeland contact te zoeken.

Ondertussen zette Parma zijn veroveringen verder en maakte zich meester van Brugge. Brussel en Mechelen waren bijna volledig afgesneden. Dendermonde gaf zich op 16 augustus over. In augustus 1584 begon hij aan de tweede belegering van Brussel, dat zich, na een langdurig beleg, aan Parma overgaf op 10 maart 1585⁴⁸. Na de capitulatie van Gent (17 september 1584) was Vlaanderen praktisch volledig heroverd. Parma bezette de vestingen de ene na de andere. Mansfeld nam Diest en het slot Westerloo. Montigny en La Motte belegerden Duinkerken waar Parma hen te hulp kwam. De Spaanse troepen rukten nu op naar het Noorden. Eindhoven, dat sedert februari door Parma werd belegerd, capituleerde op 23 april 1585. Enkele Overijsselse edelen verdreven de Staatse bezetting uit Nijmegen en gaven de stad aan Parma over (15 april 1585) maar verder dan de grote rivieren en de IJssel raakte de Spaanse opmars niet.

In het Zuiden duurde het beleg van Antwerpen onder Marnix van Sint Aldegonde, door Oranje tot burgemeester aangesteld, meer dan een jaar. In mei 1585 probeerden Holland en Zeeland een grootscheepse poging om Antwerpen te ontzetten. Filips van Hohenlohe-Langenburg (1550-1606), na Oranje's dood luitenant-generaal van Holland en opperbevelhebber der staatse troepen, leidde persoonlijk de operaties en de Staten van Holland zonden een deputatie, waaronder hun beste man Johan van Oldenbarnevelt, om op alles toezicht te houden. Marnix gaf echter de moed op en dacht aan een overgave aan gunstige voorwaarden. Ondertussen capituleerde Mechelen (19 juni 1585). Op 17 augustus sloot Antwerpen een akkoord met de Spaanse landvoogd. Marnix's rol als actief staatsman was uitgespeeld. Met de capitulatie van Antwerpen (17 augustus 1585), na een beleg van dertien maanden, was gans het Zuiden heroverd.

Ondertussen bleef Elisabeth van Engeland, nog altijd huiverig voor een oorlog met Spanje, de soevereiniteit weigeren die de Staten-Generaal haar aanboden. Maar na de val van Antwerpen besliste ze toch een contingent van 5.000 voetknechten en 1.000 ruiters naar de Nederlanden te zenden. Onder het algemeen opperbevelheerschap van Robert Dudley, graaf van Leicester, Elisabeth's gunsteling, zette de troepenmacht voet aan wal in december 1585. Hooghartig Engels edelman, ijdel en trots op zijn standsvoorrechten, was Leicester vol minachting voor de burgerlijke staatsinrichting, zoals deze zich in de Nederland ontwikkelde. Hij achtte slechts de adel geschikt te zetelen in de Raad van State wat onmiddellijk tot tegenkanting van de kooplieden leidde. De Staten van Holland en Zeeland hadden, op voorstel van Oldenbarnevelt, Maurits van Nassau⁴⁹ tot hun stadhouder benoemd, een benoeming die vroeger door de koning werd gedaan, maar die nu uitging van de Staten, zoals het ook reeds in Friesland, Gelderland en Utrecht was gedaan. Het onstemde Leicester, al evenzeer als de titel van prins van Oranje, die aan Maurits was toegekend. Door toedoen van Holland en Zeeland werd Leicester tot landvoogd aangesteld door de Staten-Generaal. Tot zijn hoofdkwartier koos hij Utrecht, dat lang met Holland en Zeeland onder één stadhouder verenigd was geweest. Maar na de dood van Willem van Oranje had Utrecht zich voorgoed van deze gewesten afgewend en stond thans met Gelderland en Overijssel onder de graaf van Nieuenaar als stadhouder.

Leicester kon niet beletten dat de Spaanse troepen Venlo en Grave innamen en dat Parma nu Sluis bedreigde. Elisabeth verwachtte van hem dat hij de stad zou redden omdat het verlies van Sluis voor Engeland een ernstige bedreiging vormde. Leicester zocht samenwerking met de leiders van leger en vloot, met Hohenlohe en Maurits, aan wie de Staten-Generaal, tijdens Leicester's reis naar Engeland, het opperbevel hadden overgedragen, en met Justinus van Nassau, de admiraal van Zeeland. Leicester slaagde er echter niet in Sluis te ontzetten en de stad gaf zich aan Parma over.

Tevergeefs had Hohenlohe getracht Zutphen te heroveren. In 1586 deed de graaf van Leicester een poging de stad in te nemen en sloot deze eind september in. De aanvallen hadden geen succes en het beleg eindigde, toen Leicester's onbevelhebber Yorke verraad pleegde door de schans voor Zutphen op 29 januari 1587 aan de Spaanse bevelhebber in de stad, Jean Baptiste de Taxis over te geven⁵⁰.

De financiële toestand van Spanje was weer tot een dieptepunt gezakt. De militaire operaties kostten fortuinen aan de Spaanse staatkas. Alleen al gedurende eerste de vijf maanden van 1587 stuurde Filips II twee en half miljoen dukaten naar Parma of ongeveer zeven en half miljoen gulden en de hertog van Parma bleef zijn troepen meerdere maanden achterstallige soldij schuldig⁵¹.

⁴⁸ A. DE WITTE, *Des monnaies de nécessité émises par la ville de Bruxelles en 1584 et 1585*, in *RBN*, 45, 1889, p. 403-419 ; A. DE WITTE, *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint-Empire*, Antwerpen, 3 vol., 1894-1899, vol. 2, p. 306-308.

⁴⁹ Maurits, zoon van Willem van Oranje, was graaf van Nassau, Vianden, Buren, Leerdam en Meurs. Hij werd tot stadhouder van Holland-Zeeland benoemd op 1 november 1585 terwijl Justinus van Nassau, de natuurlijke zoon van Oranje, admiraal van Zeeland werd.

⁵⁰ G. VAN LOON, *Inleiding tot de hedendaagsche penningkunst*, editie 1734, p. 182.

⁵¹ Omstreeks 1580 was de koers van de Spaanse dukaat (type van de katholieke koningen) drie gulden.

Leicester's beleid stuitte langs alle kanten op verzet. In het begin van 1588 vertrok hij naar Engeland waar hij de 17^e januari zijn ambt neerlegde. De afstand werd op 1 april aan de Staten overhandigd. Deze beseften dat de periode der buitenlandse heersers voorbij was en dat ze voortaan op zichzelf moesten rekenen. Uit alle verwarring en verdeeldheid groeide de staat der Verenigde Nederlandse Provincies. In 1588 waren er nog drie stadhouders : Maurits voor Holland en Zeeland, Willem Lodewijk voor Friesland en Groningen, Nieuwenaar voor Utrecht, Gelderland en Overijssel. Na het overlijden van Adolf van Nieuwenaar⁵² (18 oktober 1589) werd dit aantal tot twee herleid. Oldenbarnevelt kon de Staten van Overijssel, Utrecht en Gelderland ervan overtuigen Maurits van Nassau, zoon van Willem van Oranje, als nieuwe stadhouder te verkiezen⁵³. De andere stadhouder was zijn neef, Willem Lodewijk, stadhouder van Friesland en Groningen. De Raad van State bleef voortbestaan. Het zwaartepunt bleef echter bij de Staten der Provinciën die hun gedeputeerden naar de Generaliteit zonden. Er werd voor gezorgd dat de Staten-Generaal die vanaf 1593 permanent vergaderden niet te machtig werden.

Door een oorlog met Frankrijk moest de hertog van Parma sedert 1589 op twee fronten strijden, in het noorden tegen de Staten-Generaal en in het zuiden tegen de Fransen die Kamerijk (Cambrai) bezetten. Slechts na een lange belegering werd het in 1595 door de Spanjaarden terug heroverd.

In het begin van 1590 drong Willem Lodewijk er bij de Staten op aan het offensief tegen de Spanjaarden in te zetten en de vijand over Rijn en Maas te verdrijven. Nu Parma door Filips II naar Frankrijk was gestuurd lukte het prins Maurits het opstandige gebied uit te breiden met een modern opgeleid en bewapend leger. Zijn nieuwe belegeringstechniek dwong de bezette steden in korte tijd tot overgave. Hij kon de riviersteden als Deventer of Zutphen aan de IJssel, Nijmegen aan de Waal, Grave, Venlo of Roermond aan de Maas, Groningen, zonder veldslag gaan belegeren en langs de rivieren de belegeraars gemakkelijk met proviand en ammunitie bevoorraden.

Breda was sinds 1581 opnieuw in handen van de Spaanse koning en werd door zijn troepen bezet. De stad werd door een valstrik bevrijd in de nacht van 3 maart 1590⁵⁴. Op 15 mei bezette het staatse leger Zutphen en na vijf dagen gaf de stad zich reeds over. Tien dagen later viel Deventer. Maurits bezette vervolgens Hulst dat geen weerstand bood. Samen met de troepen van Willem Lodewijk nam hij Nijmegen en beveiligde alzo de riviervaart naar Duitsland. De Waal en de IJssel waren bevrijd en de binnenlandse vaart weer open voor het handelsverkeer. Na 1590 kwamen lange bezettingen nog slechts weinig voor⁵⁵. Bij het begin van het Bestand waren de Spaanse troepen vrijwel volledig verdreven uit het gebied tot aan de grote rivieren.

Tijdens de campagne tegen Frankrijk werd Peter Ernest, graaf van Mansfeld, door Farnese belast met het bestuur. De beroemde hertog van Parma – zelfs hij – viel in ongenade bij Filips II. Op 4 juni 1592 gelastte de koning don Pedro Enriquez de Azevedo, graaf van Fuentes⁵⁶, bloedverwant van Alva en een generaal, gevormd in zijn school, om de in ongenade gevallen Farnese terug naar Spanje te brengen. Deze verliet Op 11 november 1592 Brussel voor de laatste maal. Fuentes bereikte de Nederlanden op 19 november 1592 en deed zijn intrede in Brussel op 23 november. Farnese stierf echter op 3 december 1592 te Atrecht waarna Mansfeld tot nader order door de Geheime Raad aangesteld werd als kapitein-generaal en belast met het interim-bestuur als gouverneur-generaal⁵⁷. Reeds op 12 december 1592 werd Fuentes echter door de Geheime Raad bevestigd als kapitein-generaal van de Spaanse troepen die tegen Frankrijk waren ingezet zodat Fuentes, die nu de werkelijke macht in handen had, in conflict trad met Mansfeld. Opnieuw werd het bestuur te Brussel geheel verspaanst. Fuentes werd de werkelijke landvoogd. Filips II nam de landvoogdij van Mansfeld af, gaf ze aan zijn neef, Ernest van Oostenrijk⁵⁸, en omringde hem met Spaanse raadgevers waaronder Fuentes de sterke man was. Benoemd tot gouverneur-generaal in januari

⁵² Adolf, graaf van Nieuwenaar en Meurs, werd door de Staten-Generaal benoemd tot stadhouder van Overijssel op 12 augustus 1584. Nadat de heer van Villier, stadhouder van Utrecht, was gevangen genomen door de Spaanse troepen op 23 juni 1585, werd Adolf van Nieuwenaar eveneens door de Staten van Utrecht op 10 september 1585 tot stadhouder benoemd.

⁵³ De Staten van Overijssel benoemden Maurits op 26 november 1589. De Staten-Generaal bevestigde de benoeming op 8 februari 1590 stelde Maurits eveneens tot stadhouder van Utrecht (2 april 1590) en van Gelderland (10 mei 1590) aan. Hij was reeds stadhouder van Holland en Zeeland sedert 1585.

⁵⁴ In februari 1590 stelde schipper Adriaan van Bergen uit Leur aan stadhouder Maurits voor Breda in te nemen. De schipper leverde regelmatig turf aan het slot van Breda en zijn schip werd niet meer onderzocht. Zijn voorstel soldaten binnen te smokkelen werd door de stadhouder aanvaard. Maurits regelde de uitvoering met Johan van Oldenbarnevelt, raadspensionaris van Holland, en gaf het bevel over de opdracht aan Charles de Héraugière. Ondertussen durfde de schipper niet meer aan de gevaarlijke opdracht te beginnen maar twee van zijn neven namen de taak van hem over. Op 3 maart voer het schip de slotgracht van Breda in en 's nachts verlieten de soldaten het ruim. Het garnizoen werd overrompeld. Een deel vluchtte, een ander werd gevangengenomen. De volgende dag trok Maurits de stad in samen met Hohenlohe waarna de verdedigers zich overgaven. Oldenbarnevelt liet de stad snel bevoorraden zodat een Spaanse poging de stad terug in te nemen mislukte.

⁵⁵ Het slechts gedeeltelijk ingesloten Oostende is hierop de uitzondering.

⁵⁶ Over de graaf van Fuentes zie J. FUENTES, *El Conde de Fuentes y su tiempo*, Madrid, 1908.

⁵⁷ De benoeming van Mansfeld werd door Filips II bevestigd op 1 maart 1593.

⁵⁸ Ernest was aartshertog van Oostenrijk en broer van keizer Rudolf II (1592-1612).

1593, kwam Ernest op 30 januari 1594 te Brussel aan. Dezelfde dag trad hij in functie en verliet Mansfeld de hoofdstad.

In het noorden gaf het door Spaanse troepen bezette Groningen zich over aan prins Maurits (23 juli 1594) die aan het hoofd stond van de hervormde troepen van de Verenigde Provinciën en de Spaanse troepen uit Groningen verdreef. Er werd overeengekomen dat de stad in de Unie bleef en dat Willem Lodewijk stadhouder zou worden⁵⁹. Maurits verdreef eveneens de Spaanse troepen uit Overijssel en Gelderland en de bruggehoofden ten noorden van de Rijn en de Maas.

In 1595 kwam het tot een open conflict met Frankrijk toen Hendrik IV de oorlog verklaarde aan Spanje (17 januari 1595). Een maand later stelde Ernest van Oostenrijk, op zijn sterfbed, Fuentes aan als zijn opvolger (19 februari 1595) en overleed op 20/21 februari 1595. Fuentes, trad in functie als gouverneur-generaal op 21 februari 1595 en werd op 2 mei benoemd als gouverneur-general *ad interim* in afwachting van de komst van Albrecht⁶⁰. Deze nam het bewind over in Brussel op 11 februari 1596. Dezelfde dag vertrok Fuentes.

Bij het overlijden van Filips II in 1598 waren de noordelijke gewesten definitief afgescheiden van de zuidelijke en de erfenis van Karel V had zich gesplitst in Verenigde Provinciën en Spaanse Nederlanden. De oorlog had Spanje enorme bedragen gekost. In 1598 werd de Spaanse staatsschuld geschat op 100 miljoen dukaten (ongeveer 300 miljoen gulden). De betaling van interesten op deze som namen twee derden van alle inkomens in beslag en Madrid stevende af op een nieuw bankroet in 1607.

Jean Elsen

Brussel, februari 2007

⁵⁹ In Drente was Willem Lodewijk door de Staten benoemd tot stadhouder op 5 januari 1593. Deze benoeming werd door de Staten-Generaal bevestigd op 24 augustus 1596.

⁶⁰ Juist voor zijn dood had Filips II de Nederlanden overgelaten aan zijn neef, aartshertog Albrecht die zijn dochter Isabella huwde. Albrecht was de broer van keizer Rudolf II en van de aartshertogen Matthias en Ernest. Over de aartshertogin Isabella zie M. DE VILLERMONT, *L'infante Isabelle, gouvernante des Pays-Bas*, 2 delen, Tamines-Parijs, 1912; C. TERLINDEN, *L'archiduchesse Isabelle*, Bruxelles, 1943.